

INFORMÁCIE O TOLERANCIÍ

DRAFT

Imrich Vašečka

31. 8. 2006

Keď hovoríme o tolerancii hovoríme podľa Radima Palouše (1995) o *znášanlivosti*. Tolerancia sa pociťuje ako láskavé či dokonca blahosklonné pripúšťanie postojov, názorov alebo chovania človeka či ľudí odlišného založenia. Najbežnejšie významové určenie je teda poznamenané prevahou trpnosti, pasivity. Znášame odlišnosť, nevnučujeme vlastné, nerozčuľujeme sa nad odlišnosťou iných, strpíme odlišnosť. R. Palouš hovorí ale aj o modernom chápaní pojmu *tolerancia*. Tolerantný človek poníma podľa neho vlastnú pravdu ako niečo, čo pripúšťa existenciu aj iných názorov, pripúšťa, že k pravde možno dospieť aj z iných východísk, a že aj vlastné stanovisko je dobovo a situačne podmienené. Tolerantný človek priznáva právo na odlišnosť.

Keď sa hovorí o intolerancii, obyčajne ju chápeme v dvoch významoch:

1. Ako negatívny a arbitrálny postoj, ktorý je tvorený súborom predsudkov. Tento postoj sa opiera na nekompletných a falošných informáciách, je nadmerne zjednodušený, často nelogický, strnulý a neobyčajne odolný voči zmenám.

2. Ako sociálna činnosť, ktorá je spojená so sociálnou kontrolou. Jej cieľom je obyčajne zhodnotiť plnenie predpísaných či očakávaných postupov, ktoré súvisia s plnením úloh, s vykonávaním určitej sociálnej role. Mohli by sme tiež povedať, že ide o zhodnotenie plnenia *funkčných požiadaviek*.

Obidva chápania intolerancie spolu úzko súvisia. Ak ide o kontrolu činnosti stigmatizovanej osoby, kontrola sa môže uskutočniť tendenčne a celý proces spolu s jeho výsledkom môže byť diskriminujúci. V takom prípade ide o dôsledok pôsobenia predsudkov a to je o intolerancii v jej prvom význame.

Bezbrehá tolerancia ohrozuje stabilitu a súdržnosť spoločnosti a v konečnom dôsledku je hrozbou aj pre samotnú toleranciu. Určité hranice tolerancie, alebo inak povedané určitá nutná miera intolerancie sú pre normálne fungovanie spoločnosti nevyhnutné. To, čo sa na prvý pohľad javí ako tolerovanie všetkého a všetkých je vlastne ľahostajnosť k podobe sociálnych vzťahov a k daniu vo vlastnom sociálnom prostredí. Ide tiež o nadmerný konformizmus, ktorý poškodzuje morálku spoločnosti. Ak sa v nejakej skupine vyskytnú nadmerná ľahostajnosť a nadmerný konformizmus, stanú sa pre ňu hrozbou. Preto

potrebujeme odlišiť toleranciu ktorá je funkčná a spoločnosti prospieva a toleranciu ktorá ju poškodzuje.

Intoleranciu sme zvyknutí považovať za prejav násilia a sme presvedčení, že násilie by sa vo vzťahoch medzi ľuďmi nemalo vyskytovať. Ak ale stotožníme intoleranciu a násilie a odmietneme ich, ako potom zabezpečíme napríklad to, aby do zamestnania či do školy neboli prijatí tí, ktorí k tomu nie sú svojimi schopnosťami a vlastnosťami vhodní? Ak by sme zrušili legitímnosť intolerantného postoja, ako zabezpečíme izoláciu nebezpečných vrahov a sociálne patologického správania vôbec? „Tolerovaná intolerancia“ je pre demokratickú spoločnosť nutná práve tak ako „funkčná tolerancia“. Dennodenne sa v médiách stretávame ale aj s informáciami o diskriminácii, o šikanovaní, o negatívnych podobách intolerancie. Pre odlíšenie týchto dvoch podôb intolerancie je preto potrebné hovoriť o *legitímnej intolerancii*, ktorá je kultúrne legitimizovaná a opiera sa o moc a o *deformovanej intolerancii*, ktorá túto kultúrnu legitimitu nemá a opiera sa o násilie¹.

2.1 LEGITÍMNA INTOLERANCIA

Legitímna intolerancia a funkčná tolerancia majú spoločné to, že v spoločnosti zabezpečujú fungovanie zásad rovnosti, spravodlivosti a nediskriminácie a súčasne s tým zabezpečujú aj súdržnosť a fungovanie pluralitnej a štruktúrovanej spoločnosti. Používajú k tomu nástroje moci a nie násilia. Od diskriminácie je preto potrebné odlišiť situácie, ktoré sa na ňu podobajú a ktoré niektorí ľudia vnútorne pociťujú ako diskrimináciu. Ide o situácie, kedy odopierame prístup k určitým hodnotám a zdrojom výlučne na základe individuálnych znakov a individuálnej činnosti a v súlade so zákonom.

Legitímna intolerancia sa v každodenne sa opakujúcich sociálnych vzťahoch uskutočňuje prostredníctvom sociálnej kontroly. Prejavuje sa spoločenským nátlakom daného sociálneho prostredia na dodržiavanie noriem platných v spoločnosti a tlakom verejnej správy jednať v súlade so zákonom a postihom z jej strany ak sa tak nedeje. Výsledkom tohto nátlaku

¹ Petrussek (1994: 85) chápe násilie ako jeden z prejavov zla. „Jde o čin nebo činnost, kterou jinému působíme škodu, újmu, kdy ubližujeme - na zdraví, na majetku atd. Původně byl pojem násilí v podstatě vázán na násilí brachiální ... V novějším, modernějším pojetí se chápe obecněji, zejména v politologických teoriích se o násilí mluví jako o prostředku nebo způsobu, jak donutit jiného člověka nebo jinou sociální skupinu, aby činili něco, co činit sami nechtějí, anebo jim znemožnit vykonávat něco, co vykonávat chtějí. ... Pojmy násilí a moc spolu úzce souvisí. V zásadě existují dvě koncepce, které se týkají vztahu násilí a moci. První říká, že každá moc je vlastně svým způsobem násilím, že v každé moci je element násilí obsažen. Druhá koncepce, kterou reprezentuje Hannah Arendtová, naopak zdůrazňuje, že moc je prostředkem k tomu, aby se lidé chovali kooperativně. Legitimní moc vždycky směřuje k tomu, aby lidé byli společně schopni vykonávat nějakou činnost, jejímž prostřednictvím dosahují určitého cíle. Podle Arendtové je tedy násilí antitezí moci.“ (podčiarkol I.V.)

sú podoby legitímnej intolerancie - odôvodnené rozdielne zaobchádzanie, dodržiavanie v sociálnych vzťahoch určitej sociálnej dištancie a jej symbolov, schopnosť skupiny asimilovať tých „iných“, ktorí o to majú záujem a pomôcť im v asimilácii, represívne opatrenia štátnych orgánov voči sociálnej patológii v súlade so zákonom. Osobitnú problematiku tvorí sociálna kontrola v ponímaní A. Hirnera (1972). V ďalšom texte sa budeme venovať prvému a pre naše účely najdôležitejšiemu prejavu prirodzenej intolerancie – odôvodnenému rozdielnemu zaobchádzaniu. Ponechávame pritom bokom úvahy o tom, či platný normatívny poriadok, ktorý tvorí základ sociálnej kontroly, je formulovaný tak, že zohľadňuje záujmy menšín a ich kultúrne odlišnosti a či je v spoločnosti možné akceptovať niekoľko rovnocenných normatívnych poriadkov.

Odôvodnené rozdielne zaobchádzanie

V osobnom živote neuprednostňujeme tých, ktorí nám nie sú sympatickí, ktorí nie sú členmi rodiny, s ktorými si dlhodobo vzájomne nepomáhame, ku ktorým nemáme dôveru a pod. Vo verejnom živote a v živote organizácií nie sú uprednostňovaní tí, ktorí nespĺňajú niektorú z požiadaviek pre výkon činnosti ktorú vykonávajú, požiadaviek pre prijatie za člena, pre poskytnutie služby organizáciou a pod. Tieto požiadavky, nazvime ich *funkčné požiadavky*, sú vopred stanovené a sú pod väčšou či menšou kontrolou verejnosti. Ich plnenie môže byť posudzované z hľadiska individuálnych znakov a znakov kolektívnych. V prvom prípade neprijatie do organizácie, neposkytnutie odmeny, neposkytnutie služby a pod. je zapríčinené nedostatkami v kvalifikácii, vo výkone, nedostatkom finančných prostriedkov na zakúpenie služby. Môže byť zapríčinené tiež postihnutím v určitej oblasti, alebo nejakým iným individuálnym znakom či činnosťou, ktorých podobu sme obyčajne schopní meniť. V takýchto prípadoch nie je možné hovoriť o diskriminácii. V druhom prípade spĺňanie či nespĺňanie funkčných požiadaviek sa posudzuje podľa kolektívnych znakov s ktorými sa narodíme alebo „do ktorých“ sa narodíme a ktoré nie sme v stave meniť – rasa, etnicita, vyznanie, jazyk a pod. Uprednostnenie jedných a neuprednostnenie iných je teda dôsledkom toho, že organizácia trvale kontroluje plnenie funkčných požiadaviek, ktoré sú podmienkou jej fungovania a plnenia jej poslania. Neumožnenie prístupu k hodnote, o ktorú sa ľudia u organizácií uchádzajú, možno považovať za prejav intolerancie ktorá je odôvodnená, prípustná a vhodná. Ak by organizácia či úrad tak neurobili, spôsobili by škodu sebe, štátu, obci. Ak sa ale základom pre neuprednostnenie stanú menované menšinové znaky, tak neuprednostnenie sa môže veľmi rýchle zmeniť v znevýhodnenie a diskrimináciu. Môže sa

v diskrimináciu zmeniť tiež vtedy, keď neuprednostnení nebudú mať šancu a reálnu možnosť vyvinúť úsilie a opätovne sa pokúsiť získať danú hodnotu.

Mohlo by sa zdať, že uprednostňovanie či neuprednostňovanie na základe kolektívnych znakov by v spoločnosti nemalo byť, pretože je v konflikte so zásadami rovnosti a spravodlivosti. Sú ale situácie, kedy spoločnosť z rôznych dôvodov potrebuje upraviť osobitný prístup k určitým sociálnym kategóriám, alebo k určitým sociálnym situáciám. Takto chápané *odôvodnené rozdielne zaobchádzanie* možno nájsť napríklad v návrhu tzv. diskriminačného zákona, ktorý bol predložený v Národnej rade SR v roku 2002 (podľa P. Puliš, 2002a: 416-417):

„Odôvodnené rozdielne zaobchádzanie musí byť objektívne odôvodnené oprávneným cieľom a prostriedky na dosiahnutie tohto cieľa musia byť primerané a potrebné. O takéto rozdielne zaobchádzanie ide najmä ak:

- z dôvodu veku je ustanovená osobitná podmienka prístupu k zamestnaniu alebo k odbornej príprave alebo osobitná podmienka zamestnania a zárobkovej činnosti, vrátane prepúšťania a odmeňovania, za účelom začlenenia mladých ľudí, starších zamestnancov alebo osôb s opatrovateľskými povinnosťami do pracovného procesu alebo za účelom zabezpečenia ich ochrany, alebo je ustanovená podmienka minimálneho veku, odbornej praxe alebo inej praxe pre prístup k zamestnaniu alebo k určitým výhodám, ktoré so zamestnaním súvisia,*
- z dôvodu zdravotného postihnutia, pohlavia alebo veku ide o rozdielne zaobchádzanie v ozbrojených silách,*
- z dôvodu pohlavia, veku, zdravotného postihnutia alebo sexuálnej orientácie je v prípade cirkvi alebo náboženských spoločností ustanovený osobitný dôvod, ktorý vyplýva z ich viery alebo náboženstva alebo je ustanovená osobitná podmienka prístupu k zamestnaniu, odbornej príprave alebo zárobkovej činnosti vyžadujúca dodržiavanie vnútorných predpisov cirkvi alebo náboženských spoločností vyplývajúca z ich viery alebo náboženstva,*
- z dôvodu veku, pohlavia alebo zdravotného postihnutia je ustanovená osobitná požiadavka, ktorá je vecne zdôvodnená povahou práce,*
- z dôvodu vzdelania, odbornej praxe a odbornej skúšky je ustanovená požiadavka pre výkon povolania.“*

Tento návrh sa teda pokúsil určiť tie sociálne situácie a sociálne kategórie, zaobchádzanie s ktorými by mal ochraňovať zákon. Samozrejme, že vymenovanie zákonom chránených sociálnych kategórií a situácií vyvoláva rôzne zložité, niekedy nejednoznačné situácie. Ak napríklad človek s nižšou kvalifikáciou nepatrí do niektorej zákonom chránenej sociálnej kategórie, nebude v súťaži o dané pracovné miesto uprednostnený, nebude mu ponúknutá možnosť zvýšenia si kvalifikácie, ak na to nepríde sám a pod. Inak povedané, bude diskriminovaný a nič na tom nezmení fakt, že sa tak deje v súlade so zákonom. Na druhej strane ak človek, ktorý pod vplyvom emócií prestáva kontrolovať svoje správanie sa bude uchádzať o miesto pilota, tak z dôvodu ochrany cestujúcich sa pilotom nemôže stať ani keby bol hneď členom všetkých zákonom chránených sociálnych kategórií. A nič na tom nezmení fakt, že to bude považovať za diskrimináciu.

Odôvodnenému rozdielnemu zaobchádzaniu venuje pozornosť spoločnosť predovšetkým vtedy, keď existujú podmienky alebo oprávnené obavy, že sa môže zmeniť v znevýhodnenie a diskrimináciu. Deje sa tak vtedy, ak organizácia či úrad berú do úvahy aj iné kritériá ako tie, ktoré vyplývajú z funkčných požiadaviek či požiadaviek zákona. V organizáciách sa pre stereotypy a predsudky možno napríklad stretnúť s tzv. sklenným stropom pre ženy, pre tých ktorí nie sú členmi štátotvorného národa, pre mladých, pre starých. Stáva sa, že úradníci verejnej správy sa pri prideľovaní služby tiež riadia stereotypami, predsudkami. Predsudkami a stereotypami sa môžu, často mimovoľne, riadiť aj učitelia. Samozrejme, že postupovanie podľa týchto kritérií organizácie, inštitúcie, školy obyčajne nepriznávajú, ťažko je ich aj dokázať a často krát si ich zamestnanci organizácie, úradníci či učitelia ani neuvedomujú. Ide o intoleranciu a diskrimináciu, ktorých zdrojom je obyčajne organizačná kultúra, ktorá v danej organizácii vládne.

Problémy s rozdielnym zaobchádzaním môžeme sledovať aj v prípade rôzne postihnutých ľudí. O diskrimináciu sa nejedná vtedy, ak postihnutý nedokáže pre svoje postihnutie dosiahnuť na požiadavky dokonca ani s kompenzačnými pomôckami či inou pomocou spoločnosti, vrátane prípadných vyrovnávacích opatrení a nariadení štátu. Negatívna reakcia organizácie či úradu je v tomto prípade zdôvodniteľná a nie je diskrimináciou, a to napriek tomu, že je prejavom intolerancie. Ak by organizácia postupovala inak, spôsobila by sama sebe škodu. Ak však z verejných prostriedkov budú kompenzačné opatrenia dostávať iba niektoré skupiny postihnutých a iné nie, pôjde o diskrimináciu, pretože bude narušená zásada rovných príležitostí.

V prípade postihnutí neuprednostnenie nebýva obyčajne výsledkom diskriminácie, ale neschopnosti spoločnosti technicky či organizačne kompenzovať druh a stupeň daného postihnutia. To, že niektoré zdroje spoločnosti a príležitosti ktoré vytvára, sú pre určitých postihnutých nedostupné je dôsledok postihnutia a nie neochoty spoločnosti. S postihnutím sa rodíme (napríklad ľudia s vrodenu poruchou zraku), alebo ho získame (napríklad pri autohavárii, v dôsledku choroby a pod.). Spoločnosť má pre mnohé takéto situácie riešenie, ktorým postihnutie odstraňuje, alebo zmierňuje (okuliare, vozík, bezbariérové bývanie, sociálne dávky, služby, sociálna práca a pod.). V závislosti od miery odstránenia dôsledkov postihnutia pre život človeka hovoríme o veľkosti jeho handicapu. Handicap má teda, na rozdiel od postihnutia, sociálny charakter.

Inou vecou je, ak spoločnosť technicky vie postihnutie kompenzovať, ale nemá možnosť urobiť tak vo vzťahu ku všetkým, napríklad ekonomickú alebo organizačnú

možnosť. Ide stále ešte o handicap, alebo už o diskrimináciu? A pôjde o diskrimináciu, ak určité technické riešenia budú síce na trhu dostupné (napr. genetická liečba), ale pre obrovské finančné náklady iba pre tých, ktorí na to majú? Tento problém zatiaľ nie je riešený, cudne o ňom zatiaľ mlčíme. Jedno je však z morálneho hľadiska isté – ak ide o postihnutie, ktoré bráni postihnutým v prístupe k základným potrebám na úrovni ktorá je bežná v danej spoločnosti a spoločnosť dokáže toto postihnutie čo i len čiastočne kompenzovať, ale títo ľudia nedostávajú od spoločnosti účinnú pomoc z jej verejných zdrojov, potom ide o diskrimináciu. Napríklad v oblasti vzdelávania dlhodobo masová neúspešnosť rómskych detí najmä zo sociálne slabého prostredia a dlhodobo neprijímané účinné oparenia na vyriešenie sociálno-kultúrnych príčin tejto neúspešnosti, sú jasným znakom diskriminácie zo strany majority.

Postihnutie, ktoré spoločnosť dokáže kompenzovať ale z rôznych dôvodov to vo vzťahu k niektorým menšinám nerobí, môže mať ale nielen telesný či duševný rozmer, môže byť tiež dôsledkom členstva v skupinách, ktoré spoločnosť vydeľuje výlučne na základe ich kultúrnej odlišnosti. Členstvo v nich si dieťa nevolí, rodí sa do týchto skupín a ich obmedzenia sa pre dieťa stávajú jeho postihnutím. Ide najmä o sociálne prostredia skupín permanentnej chudoby, skupín s alternatívnym životným štýlom, skupín sociálne marginalizovaných, vylúčených, vrátane rómskych osád. Socializáciou v takýchto sociálnych prostrediach deti „získavajú“ postoje typické pre tieto skupiny, osvojujú si ich hodnoty, potreby, behaviorálne orientácie, špecifické videnie sveta ktoré je vlastné týmto skupinám. Získavajú ich bez toho, aby si členstvo v týchto skupinách zvolili z vlastného rozhodnutia. Tieto postoje, hodnoty apod. sú im akoby vopred a neodvolateľne prisúdené, a to napriek tomu, že ich vopred vylučujú z možnosti rovnoprávne participovať na zdrojoch a príležitostiach spoločnosti. Je samozrejme sporné či spoločnosť má právo zasahovať do vnútorného života týchto skupín a ak áno, kedy tak môže urobiť a do akej miery. Jeden z možných postojov vychádza z toho, že ide o ľudí, že tieto skupiny nie sú schopné svojbytnej existencie a sú jednostranne závislé na majoritnej spoločnosti, a preto spoločnosť je povinná do vnútorného života týchto skupín vstupovať. Tým ale samozrejme prijíma aj zodpovednosť za uspokojovanie ich základných potrieb, ktoré vyplývajú z prirodzených ľudských práv. Otázkou je, čo sú to základné ľudské potreby.

René Girard na túto tému píše (1997: 26):

„Někdy bývá těžké nalézt hranice mezi racionální diskriminací a svévolnou perzekucí. Z politických, morálních, lékařských atd. důvodů dnes některé formy diskriminace považujeme za rozumné a přitom se podobají dřívějším formám perzekucí; tak tomu je například s karanténou, již se v případě epidemie musí podrobiť každý, kdo by mohl být nakažlivý. Ve

středověku lékaři odmítali představu, že by se mor mohl šířit fyzickým kontaktem s nemocnými. Obvykle totiž patřivali k osvíceným kruhům a každá teorie o nákaze se jim zdála podezřelá, protože se podobala perzekuční pověře.“

2.2. DEŠTRUKTÍVNA TOLERANCIA

Deštruktívna tolerancia sa vyznačuje tým, že nevenuje pozornosť diferencovanosti účastníkov sociálnych vzťahov a k ich činnosti sa nevyjadruje. Jej podobami sú neprimeraná ľahostajnosť a nadmerný konformizmus.

Neprimeraná ľahostajnosť

Neprimeraná ľahostajnosť nie je totožná s apatiou ani s konformizmom.

Ľahostajnosť sa hodí vtedy, keď si nie je treba všímať to, čo nie je podstatné. Za neprimeranú ľahostajnosť sa to nedá považovať. Ťažko tiež za neprimeranú ľahostajnosť považovať situáciu, kedy síce nekonáme aj keď situácia si náš zásah vyžaduje, ale my autenticky nevnímame, že máme zasiahnuť, kultúra v ktorej sme vychovaní nás nevybavila k tomu, aby sme danú situáciu zaradili do kategórie *je nutné zasiahnuť*. Pre vonkajšieho pozorovateľa, ktorý je kultúrne vybavený inak, to môže vyzerat' ako neprípustná ľahostajnosť, s určitou dávkou blahosklonnosti ako neprimeraná ľahostajnosť. S inou situáciou sa však stretne vtedy, keď si niečo nevšímame a nereagujeme zámerne a naše spoločenstvo, skupina, naši blízki to považujú za významné a my tak robíme z pohodlnosti, pre nedostatok osobnej statočnosti, občianskej odvahy, pretože ide o náš kultúrne naučený postoj *nehas čo ta nepáli*, pretože nás skorumpovali a pod. V takom prípade ide o neprimeranú ľahostajnosť, ktorou uvoľňujeme priestor násiliu, nespravodlivosti, nerovnosti. Ako takáto ľahostajnosť funguje ilustruje citát z knihy *Bolest šikanování* M. Koláři (2001: 37).

„V případě, že ve skupině existuje soudržnost, kamarádské vztahy a převažují pozitivní morální hodnoty, kdy žáci mají zásadně negativní postoje k násilí a ubližování slabším, pokusy o šikanování neuspějí. [...] Jestliže je imunita skupiny vůči šikaně nějakým způsobem oslabena, jsou pokusy o šikanování trpěny a je téměř jisté, že násilí v nějaké podobě zakoření.“

V literatúre sa možno stretnúť s javom neprimeranej ľahostajnosti aj v iných súvislostiach ako šikanovanie. Paul Rock (1973) keď hovoril o normalizácii deviácie, chápal ju ako jej faktickú akceptáciu. Táto faktická akceptácia deviačného správania vyplýva zo všeobecného narušenia určitej normy alebo z permissívneho vzťahu spoločenského prostredia

k určitému druhu správania (v našich podmienkach napr. k mimomanželským vzťahom u mužov, k úplatkom, k užívaniu alkoholu a pod.). Tu sa nejedná o toleranciu, tu ide skôr o jej deformovanú podobu, o ľahostajnosť.

V každodennom živote sa s problémom nadmernej ľahostajnosti musíme vysporiadať v situáciách, ktoré možno nazvať *normalizáciou problému*. Normalizácia problému znamená, že ľudia síce vnímajú, ako sa skutočnosť odchyľuje od toho, čo považujú za normálne, ale tejto odchýlke alebo neprisudzujú význam problému, ktorý je možné či potrebné riešiť a situáciu v konečnom dôsledku považujú za „normálnu“, alebo jej odmietajú prisúdiť hodnotu závažného problému, problém zľahčujú a používajú náhradné, zjednodušené a nutne neúčinné riešenia. Často sa tak deje preto, lebo sú presvedčení, že sa s daným problémom nedá nič robiť, prípadne majú skúsenosť, že angažovať sa do jeho riešenia je riskantné, alebo im je jasné, že hodnota dosiahnutého výsledku nebude v ich očiach zodpovedať individuálne vynaloženým nákladom a úsiliu, alebo zastávajú názor, že problémy by sa mali riešiť „samoregulačne“ v prirodzenom prostredí svojho vzniku bez zasahovania zvonku a že zásah je možný až po preukázanom zlyhaní samoregulácie. V súvislosti s tým, že problém sa považuje za menej závažný ako v skutočnosti je, poľavuje tlak na jeho zásadné riešenie a na to, aby sa mu venovala zvýšená pozornosť. Problém sa stáva jedným z mnohých, jedným z „normálnych“, ktoré nevyžadujú žiadnu zvláštnu pozornosť. Vďaka tomu, že sa problém rieši jeho „normalizáciou“, je možné žiť s problémom, ktorý bol pôvodne neprijateľný, ale zároveň z rôznych dôvodov neriešiteľný. Proces normalizácie problému tak spoločensky prijateľným spôsobom ospravedlňuje slabosť občanov, ktorí nie sú schopní presvedčiť inštitúcie, aby si plnili svoje povinnosti, alebo občanom umožňuje zakryť nedostatok viery vo vlastné sily, alebo je výsledkom relativizácie hodnôt, podľa ktorých občania orientujú svoje konanie.

Deštruktívna tolerancia vo všeobecnosti a neprimeraná ľahostajnosť zvlášť naráža na jeden problém - je ešte deviáciou to, čo sa nestretáva s negatívnou reakciou? Alebo inak, čo nás oprávňuje hovoriť o nadmernej ľahostajnosti vtedy, keď sa dané správanie nestretáva s negatívnou reakciou?

Nadmerný konformizmus

V súlade s Mertonom možno konštatovať, že ak konformizmus presiahne určitý stupeň, stáva sa sociálnym problémom.² Ako sa stane, že konformizmus presiahne určitý stupeň“?

V prípade šírenia sa praktik šikanovania v skupine sa podľa M. Koláča (2001: 35-47) môže stať, že proti týmto praktikám nevznikne v skupine protitlak v podobe zásadne negatívneho postoja proti násiliu a ubližovaniu slabším. V takom prípade sa členovia skupiny pasívne prispôsobujú pomerom, ktoré v skupine existujú a podliehajú názorom, ktoré sú v skupine väčšinové, resp. sú násilím vnucované. Členovia skupiny sa stávajú riadení akoby zvonku, prestávajú si uvedomovať svoju osobnú zodpovednosť za svoje jednanie. Ak člen skupiny v ktorej sa rozvíja šikanovanie chce zostať jej členom, musí sa alebo konformne prispôbiť panujúcim pravidlám, alebo musí mať dostatok síl postaviť sa proti nim a vynútiť si úctu alebo nedotknuteľnosť.

Podobne sa nadmerný konformizmus prejaví v skupine, ktorú ovládla nejaká idea vydávaná za konečnú a jedinou pravdu. Členovia skupiny stoja pred alternatívou: stať sa takým akí sú iní, alebo nebyť vôbec, resp. dostať sa do pozície vysmievaného, nechceného, prenasledovaného. A. Keplínski (1972: 7) v tejto súvislosti píše:

„Nestať sa takým ako prikazuje daná ideológia, znamená zaradiť sa medzi jej nepriateľov a odsúdiť sa tým na zničenie. Medzi stúpenkami tej istej ideológie vzniká svojská rivalita: nebyť horší ako iní, pretože inak hrozí vylúčenie zo skupiny. V závislosti od charakteru ideológie možno licitovať v cnostiach alebo zločinoch.“

Všeobecne teda môžeme konštatovať, že konformizmus presiahne určitý stupeň keď vzťahy v skupine určuje násilie. Stáva sa tak vtedy, keď v skupine začína dominovať šikanovanie a keď skupinu ovládla idea, ktorá sa jediná považuje za pravdu. Tam, kde vo vzťahoch medzi ľuďmi prevládajú ľahostajnosť a konformizmus, tam získavajú priestor vzťahy autoritatívne, často založené na násilí. Deštruktívna tolerancia tak vytvára podmienky pre vznik netolerancie.

2.3. DILEMY TOLERANCIE A JEJ HRANICE

Tolerancia vytvára v človeku vnútornú harmóniu, vyžaruje z neho, taký človek vnáša do každodenných interakcií pozitívne hodnoty, záujem o život svojich blízkych, vnáša ducha

² Konformizmus definuje Veľký sociologický slovník (1996) ako „způsob jednání, usilujícího kulturně předepsaným způsobem o dosažení kulturně legitimních cílů. Toto vymezení pocházející od R. K. Mertona naznačuje ambivalentnost konformního jednání (konformity). ... V tomto smyslu je určitá míra konformismu nezbytným předpokladem existence sociálního řádu. Přesáhne-li však konformismus jistý stupeň, stává se sociálním problémem.“

porozumenia. Do interakcií sa vnáša pozitívna energia, ktorá pomáha prekonávať neznášanlivosť, fanatizmus, diskrimináciu a pod. Takto chápaná a realizovaná tolerancia vytvára v spoločnosti atmosféru súdržnosti medzi skupinami ekonomickými, etnickými, rasovými, náboženskými. Tam, kde sa tolerancia považuje za dôležitú a je plne rešpektovaná, vzniká problém hraníc tolerancie.

Zásada tolerancie je dnes pomerne široko uznávaná a často je garantovaná právne. Tolerancia je spojená s otázkou ľudských práv, s demokraciou, s občianskou spoločnosťou, so slobodou. Mnohé štáty najmä v Európe a Amerike toto prepojenie potvrdzujú a garantujú rôznou formou vo svojich ústavách. Mohlo by sa teda zdať, že tolerancia je predovšetkým právnym problémom. Napriek právnej garancii tolerancia však býva často spochybňovaná a narúšaná. Evidentným príkladom boli bývalé komunistické štáty v Európe, ktorých ústavy formálne zaručovali rozsiahlu toleranciu, ale prax štátnych orgánov a inštitúcií tú istú toleranciu rozsiahle a beztrešne narúšala. Ukazuje sa, že tolerancia je spojená v prvom rade s morálkou a až následne s právom.

Súvislosť tolerancie s morálkou znamená, že tolerancia súvisí s kategóriami dobra a zla. Platí ale, že tolerancia sa končí tam, kde sa začína zlo? Ide o to ako reagovať na tých, ktorí svojimi činmi uskutočňujú zlo, a zároveň ich vnímať ako ľudí a nezabavovať ich príležitosť začať konať dobro. Spája sa to s problémom definovania zla, tiež s otázkou viny a odpustenia, ale tiež s problémom dokázať odlišiť „robiť niečo zle“ od „konať zlo“. V tejto všeobecnej polohe sa všetko zdá byť jasné. Problém sa začína vtedy, keď sa snažíme definovať zlo. Zisťujeme, že existuje mnoho paradigiem zla. Chápeme ale zlo všetci rovnako? To čo je pre niekoho zlo pre iného nemusí byť. Má zlo absolútnu povahu, pretože pre človeka je jeho charakteristika raz navždy určená, pretože je súčasťou sveta od jeho počiatku, je dielom večného démona ktorý ľudí láka na zlé cesty? Sú dobro a zlo rovnocenné kategórie tak ako to ponímali manichejci? Nech by už platilo jedno alebo druhé, znamenalo by to, že zlo sa nedá prekonať, že sme odsúdení na zápas so zlom a tým na intoleranciu? Alebo zlo je relatívne, je vlastne sociálnou konštrukciou a to, čo je pre niekoho zlom, pre iného môže byť dobrom? Do akej miery možno relativizovať pojem dobra a zla a nedostat' sa pritom do situácie, kedy dovolené je už úplne všetko a toleranciu nahrádza ľahostajnosť?

Zdrojom kritérií pre prijatie tolerantného či intolerantného postoja môžu byť normy alebo predpisy technologického či administratívneho postupu, ktoré sú overené ako úspešné, alebo sú inštitúciou či zákonom určené ako jediné správne. Zdrojom môžu byť tiež charakteristiky vytýčeného cieľa, očakávania ktoré má sociálne prostredie vo vzťahu k plneniu určitej sociálnej roli, môžu ním byť tiež normy obyčajové, právne a pod. Ak

hodnotíme činnosť podľa kritérií tohto druhu, rozhodujeme sa, či tolerovať alebo netolerovať a do akej miery, že niekto robí niečo ZLE, že niečo bolo možné či potrebné urobiť LEPŠIE. Každý z nás sa v živote stretáva so situáciami, ktoré vyžadujú vysokú mieru intolerancie, čiže nulovú chybovosť, nulovú toleranciu. O tolerancii sa v týchto situáciách nediskutuje, pretože neprípadá do úvahy. Napríklad pri výrobe súčiastok do kozmických lodí musí byť nulová chybovosť, v medicíne pri operácii alebo pri podávaní niektorých liekov nesmie byť žiaden chybný úkon, o akomkoľvek tolerovaní lúpežných vražd tiež nie je možné uvažovať a pod. Ide o situácie, kedy netolerujeme nič, čo je iné ako požadovaný stav. Častejšie sa ale stretávame so situáciami, kedy požiadavka nulovej tolerancie nemá zmysel a náš postoj sa môže pohybovať medzi viac tolerantným a menej netolerantným. Technologický postup, predpis, zákon, hlavný inžinier, kontrolór alebo sudca rozhodujú o tom, či naša intolerancia má byť absolútna alebo či mieru tolerancie možno vyjednať, vydiskutovať.

Naše správanie či činnosť hodnotíme ale niekedy aj podľa zásady, že tolerancia sa končí tam, kde sa začína ZLO. To ale nevytvára žiaden priestor pre vyjednávanie, pretože zlo nie je možné tolerovať. Zdrojom kritérií nášho postoja tolerancie či intolerancie sú v takom prípade normy morálne a nie normy odvodené od požiadaviek na efektivitu hodnotovo neutrálneho technologického postupu. Tu neide o to, či danú činnosť bolo možné robiť lepšie, tu ide o to, že alebo nemala byť vykonaná vôbec, alebo naopak musí byť vykonaná, aby sa zabránilo vzniku zla.

Prijatie kritérií absolutizujúcich či relativizujúcich, alebo hodnotiacich či eticky neutrálnych má svoje dôsledky. Ak toleranciu budeme chápať relativizujúco, tak v popredí budú hranice našej tolerancie, resp. intolerancie. Akú mieru zlého postupu ešte strpíme, alebo pri akej miere odlišnosti sme ešte v stave priznávať právo na odlišnosť? Ak ale toleranciu budeme chápať hodnotiaco, tak s inými ľuďmi sa zhodneme na spoločne zdieľanom postoji tolerancie iba do tej miery, nakoľko s nimi zdieľame spoločné hodnoty, spoločný kultúrny kánon, spoločný normatívny systém.

Keď L. Kołakowski píše o problematičnosti riešenia dilem tolerancie, ktoré súvisia s jej hranicami (1998a, 1998b) uvádza, že podľa Poppera sú hodnoty okolo ktorých je vybudovaná otvorená spoločnosť - tolerancia, sloboda ducha, racionalita a nezávislosť na tradíciách - v harmónii. Kołakowski však tvrdí, že o harmónii sa nedá hovoriť, pretože žiadna z týchto hodnôt sa nedá uskutočniť bez ujmy na inej hodnote. Dokazuje to vývoj v krajinách, ktoré sa ešte koncom 19. storočia snažili o uplatnenie liberálnych zásad. Tvrdí, že tieto hodnoty sú naopak v konflikte. Ak ich chceme uskutočniť spoločne, tak sa nutne budú

vzájomne obmedzovať, pretože dôsledné trvanie na niektorej z nich ohrozuje ostatné. Úplné uplatnenie liberálnych zásad znamená uvoľniť v spoločnosti jej samoničiace sily. Dosiahnuť úplnú toleranciu nie je podľa Koľakowského možné bez toho, aby sme neohrozili iné hodnoty slobodnej spoločnosti. Stručne povedané Koľakowski tvrdí, že tieto dilemy v zásade nemajú riešenie, pretože ak dosiahneme úplnú toleranciu, stratíme slobodu, pluralitu a ohrozíme identitu spoločnosti a v konečnom dôsledku stratíme aj toleranciu.

Ak teda hovoríme o hraniciach tolerancie hovoríme o dilemách, ktoré sú spojené s ideou otvorenej spoločnosti. Koľakowski hovorí o dilemách, ktoré sú ukryté vo vzťahu medzi mierou tolerancie a rozsahom diferenciácie (pluralizmu) spoločnosti, medzi mierou tolerancie a mierou slobody a medzi racionálnym a tradičným usporiadaním sociálnych vzťahov v spoločnosti. Vo vzťahu k systému výchovy a vzdelávania je ich spoločným menovateľom dilema medzi kultúrne jednotným alebo multikultúrne pluralistickým systémom výchovy a vzdelávania.

Hlavný problém otvorenej spoločnosti je podľa Koľakowského v tom, ako brániť jej pluralistické základy proti nepriateľom pluralizmu a nepoužívať pritom prostriedky, ktoré ho ničia. Ústavný poriadok, ktorý zabezpečuje občianske práva a politické slobody je proti pluralite, keď zbaví ochrany zákona totalitné hnutia a strany. Pôsobí však proti sebe, keď im zabezpečuje právnu ochranu. L. Koľakowski uzatvára svoje pochybnosti konštatovaním, že je ťažké brániť demokraciu demokratickými prostriedkami, je to ale podľa neho možné, ak máme vôľu brániť ju. Tolerancia totiž podľa neho neznamená ľahostajnosť, pluralizmus spočíva na uznaní určitých spoločných hodnôt. A tolerancia a pluralizmus sú nerozlučnou dvojicou. Tvrdí, že zástancovia demokracie, pluralizmu a otvorenej spoločnosti, by mali tieto hodnoty brániť a ústavný poriadok by nemal byť rovnako ľahostajný voči svojim obrancom aj nepriateľom. Inými slovami, bezbrehá tolerancia ohrozuje našu slobodu.

Vo vzťahu „miera tolerancie a miera plurality“ je v prípade výchovy k tolerancii ukrytý problém. Za opatreniami ktorými štát obmedzuje kompetencie ostatných aktérov ktorí vstupujú do procesu výchovy a vzdelávania, sa ukrýva zásada pomáhať slabším nestratiť svoju identitu a zároveň zabezpečiť nevyhnutnú mieru jednoty celého systému. Ak si ale štát privlastní všetky kompetencie v systéme výchovy a vzdelávania, ako to až na nepodstatné výnimky bolo pred rokom 1989, vedie to k likvidácii alternatívnych a konkurenčných pohľadov a prístupov a zavádza totalitný systém výchovy a vzdelávania. Znamenalo to, že iba jedna skupina ľudí mala možnosť ovplyvňovať budúcu podobu spôsobu poznávania sveta, myslenia a konania v spoločnosti, a to napriek tomu, že spoločnosť sa skladala z mnohých kultúrne odlišných skupín. Sústredenie praveľa rozhodovacích kompetencií v rukách jediného

aktéra môže teda vytvoriť nebezpečie, že systém výchovy a vzdelávania umožní rozvoj iba jednej kultúry.

Zachovanie plurality aktérov – štátu, rodiny, lokálneho spoločenstva a občianskych organizácií - je zárukou optimálneho fungovania systému výchovy a vzdelávania. Na druhej strane ale niektorý z nich, v súčasnosti štát, musí garantovať poskytnutie minima nevyhnutných prostriedkov v systéme a garantovať, že všetky deti a mládež dostanú nevyhnutnú úroveň jednotného vzdelania bez ohľadu na ich prípadnú odlišnosť. Tento problém má podobu hranice, za ktorou už nie je možné odoberať rodine, lokálnemu spoločenstvu a občianskym organizáciám ich kompetencie. Má ale tiež podobu hranice, ktorú ani rodina ani lokálne spoločenstvo ani občiansky sektor nesmú prekročiť. Ide o prvú dilemu tolerancie v systéme výchovy a vzdelávania – nutná pluralita prístupov verzus konečná zodpovednosť štátu za napĺňanie jednotného cieľa.

Idea otvorenej spoločnosti predpokladá netoleranciu k iracionálnym a emotívnym prvkom v usporiadaní sociálnych vzťahov, vrátane etnicity a s ňou spojenej kultúry. Také prvky ako tradícia, tabu, viera, emócie a kolektivity ktoré sú na nich založené - pospolitosti etnokultúrne, náboženské a pod. - by v otvorenej spoločnosti mali ustupovať do úzadia. V západnej Európe sa v štyridsiatych a päťdesiatych rokoch minulého storočia v atmosfére povojnovej konjunktúry, úspechov sociálneho štátu a zjednocovania sa západnej časti Európy, v atmosfére viery v zjednocujúcu silu nových technológií, presunu vlastníctva na vrstvu manažérov a v racionálnosť post-industriálnej spoločnosti očakávalo, že spoločnosť sa bude stále viac diferencovať do skupín, ktoré si jedinec môže slobodne a racionálne voliť (skupiny podľa profesie, miesta bydliska a pod.) a stále menej podľa znakov, slobodná racionálna voľba ktorých je problematická alebo nemožná, pretože ich získavame narodením sa do týchto skupín (podľa etnicity, náboženstva, farby pokožky a pod.). V súvislosti s rastom racionálneho usporiadania spoločnosti sa predpokladal nárast slobody a tolerancie, otázka klasických menšín sa považovala za druhoradú, za niečo, čo postupne odchádza do minulosti. Do popredia sa dostávala vízia homogénnej všeludskej spoločnosti, dominovala otázka občianstva a tvrdilo sa, že vzniká všeludská civilizácia budúcnosti, že zanikajú ideologické rozdiely, že vzniká masová spoločnosť, že zanikajú a v budúcnosti celkom zaniknú emocionálne a iracionálne prvky v živote spoločnosti, ktoré sa všeobecne spájajú s etnicitou. V komunistickom variante tejto vízie dominovala všeludská spoločnosť založená na proletárskej solidarite a súdržnosti nastolenej likvidáciou triedneho usporiadania spoločnosti a postupného zániku etnických rozdielov. Oficiálnym cieľom bola homogénna racionálne

utváraná spoločnosť v ktorej nebudú konflikty, ktorých zdrojom je súkromné vlastníctvo. V praxi to znamenalo, že diferenciaciu spoločnosti utváralo svojimi rozhodnutiami vedenie komunistického strany. Stúpenci komunizmu verili, že ide o racionálne rozhodnutia.

Dnes vieme, že vývoj išiel iným smerom a tzv. neracionálne diferencie založené na etnicite, emóciách, jazyku, náboženstve, na ideológii a na iných kultúrne podmienených diferenciačných kritériách nezaniikli, ba práve naopak. Novému smeru vývoja zodpovedali aj reakcie tých, ktorí ho reflektovali. Príkladom nech je D. Bell, ktorý v roku 1957 prorokoval zánik epochy ideológií (a tým aj diferenciacii na báze ideológií) a o 25 rokov neskôr, v roku 1983, píše svoju slávnu esej *Návrat sacrum*. Dokazuje v nej, že sa vráti éra dôležitosti emotívnych faktorov, v tom etnicity v živote individuálnom aj sociálnom.

Dôsledky tohto vývoja v oblasti tolerancie reflektuje L. Kołakowski (1998a). Hovorí, že v otvorenej spoločnosti ide o slobodu v spoločenských vzťahoch. Ak v nich vládne sloboda, mala by v nich vládnuť atmosféra nezávislosti na tradícii a tabu. Všetky spoločensky dôležité rozhodnutia by sa mali prijímať ako výsledok racionálnej diskusie, pretože v liberalizme nie je vyššia autorita ako autorita ničím neobmedzeného rozumu. Spoločnosť oslobodená od tabu a tradícií, ktorá nemá historicky posvätené morálne zásady, by ale musela byť spoločnosťou ľudí dospelých vekom aj duchom. Tak to ale nie je a správanie ľudí usmerňujú regulačné mechanizmy v ktorých úcta k tradícii a autorite hrá významnú úlohu. Kołakowski hovorí, že sú minimálne dve inštitúcie založené na autorite: rodina a škola. Morálna aj intelektuálna výchova sa musia opierať na autorite. Opieranie sa o autoritu však znamená narušenie zásady slobody ducha a tolerancie. Podobne je to s tradíciou. Bez dôvery v tradíciu nemôže podľa Kołakowského existovať žiadna spoločnosť. Dôvera v tradíciu a tolerancia si podľa Kołakowského v bežných každodenných záležitostiach neprekážajú, ale ak ide o veci, ktoré sú pre spoločnosť „sväté“, tu už tolerancia nie je možná. Kołakowski tu vidí rozpor - úplné uplatnenie liberálnych zásad by podľa neho znamenalo možnosť pre plné uplatnenie tolerancie, ale hlavnou prekážkou pre plnú toleranciu by sa stalo náboženstvo. A dodajme, aj ostatné mimo právne regulačné okruhy nášho správania sa a konania.

Kołakowski uzatvára, že útoky na autoritu v mene slobody vedú v konečnom dôsledku k totalitnej vláde štátu, lebo niekto musí nakoniec ustanoviť pravidlá hry. Pravidlá hry je potrebné ustanoviť preto, pretože spoliehanie sa na ľudskú prirodzenosť nás môže zaviesť k hobbesovskej vojne všetkých proti všetkým. Vyplýva z toho, že niekde je hranica, za ktorou už nie je možné útočiť v mene slobody na inštitúcie školy a rodiny založené na rešpektovaní autority tradícií a viery. Kołakowski zdá sa vychádza z predpokladu, že v spoločnosti existuje

iba jeden platný normatívny poriadok, všetko ostatné sú subkultúry, ktoré sú marginalizované a nie je možné dopustiť, aby útočili na posvätné inštitúcie rodiny a školy.

Čo to znamená pre systém výchovy a vzdelávania? V štáte nemôže byť toľko vzájomne nezávislých systémov výchovy a vzdelávania, koľko je kultúrne odlišných etník, ale zároveň nie je možné, aby v podmienkach multikultúrnej spoločnosti dominoval systém, ktorý preferuje iba jednu kultúru. Ide o riešenie dilemy: zachovať jednotný systém výchovy a vzdelávania, ktorý garantuje všetkým jednotný a rovný prístup k nevyhnutnej úrovni znalostí a zručností verus rešpektovať pri výchove a vzdelávaní jedinečné identity kultúrne odlišných skupín, čo môže znamenať nielen odlišný spôsob výchovy a vzdelávania, ale dokonca až jej odlišný rozsah, resp. obsah.